

ПРА БЕЛАРУСКІ НАРОД І ЯГО МОВУ

УДК 811.161.3'1

Артыкул прысвечаны даследаванню паняццяў “беларуская мова”, “беларускі народ”, “беларусы”. Спасылаючыся на працы Я. Карскага, М. Багдановіча, Ф. Філіна і іншых, прыводзячы вытрымкі з энцыклапедычнай і навукова-тэарэтычнай літаратуры, аўтары імпліцытна паказваюць размытасць трактоўкі тэрмінаў “Беларусь”, “беларуская мова”, “беларускі народ” і адсутнасць цэнтральнага пункту гледжання. Сцвярджаюць, што развіццё славянскай гісторыі і геаграфіі, лексікалогіі і лексікаграфіі, этнаграфіі і культуралогіі дае магчымасць супаставіць розныя найменні як усіх славян, так і ўсходніх. Адзначаюць ролю фальклору ў фарміраванні літаратурнай мовы. Прыводзяць новыя звесткі адносна этапаў і асаблівасцей фарміравання і станаўлення беларускай мовы.

Ключавыя словы: *Беларусь, беларускі народ, беларуская мова, славяне, нацыя, літаратурная мова, фальклор.*

The article is devoted to the study of the concepts of “Motherland”, “native language”, “Belarusians”. Recalling the works of Karskyi, Bogdanovich, Filin and others, quoting the encyclopedic and theoretical literature the authors show implicitly the ambiguous interpretation of the terms “Belarus”, “Belarusian”, “Belarusian people”, alluding to the absence of the key, central point of view. Affirm that the development of Slavik history and geography, lexicology and lexicography, ethnography and cultural studies provides an opportunity to compare different names both of all the Slavs, and of Eastern ones. Point to the role of folklore in the formation of the literary language. Quote the newest information on the stages and peculiarities of formation and development of the Belarusian language.

На пачатку XX ст. Максім Багдановіч пісаў: “Беларусы! Мы – вялікі народ, нас дванаццаць мільёнаў... Жывём мы паміж палякаў і велікарусаў, народаў моцных, і маем шмат крыўды ад іх. Бо ёсць велікарусы, што вымагаюцца, каб мы забыліся на ўсё сваё, беларускае, выракліся яго ды звярнуліся ў велікарусаў, гаварылі б і жылі па-іхняму. Ёсць і палякі, каторыя таксама хочуць змяніць нас на свой капыл, каб і мы сталіся палякамі” [1, с. 221 – 222].

Сусветна вядомы акадэмік Яўхім Карскі ў сямікніжнай манаграфіі “Беларусы” паказаў і даказаў, што нашы прашчурны – не толькі крывічы, дрыгавічы і радзімічы, але і будзіны, эліны, неўры, ставаны і іншыя [5, т. 1, с. 32 – 41]. Значыць, паняцці “велікарусы” (рускія), “маларусы” (украінцы) і “беларусы” ўзніклі пазней. Але Ф. Філін у працы “Паходжанне рускай, украінскай і беларускай моў” настойліва сцвярджае, што ўсе мы паходзім з усходнеславянскай (старажытнарускай) народнасці. Яе мова, як і сама народнасць, “распалася” на тры часткі, якія разам са сваімі назвамі дайшлі да нашых дзён [11, с. 625 – 639].

Амаль ва ўсіх энцыклапедыях, пачынаючы з 12-томнай Беларускай Савецкай Энцыклапедыі, тэрміны “беларусы” і “беларуская мова” азначаюцца аднолькава: “асноўнае насельніцтва БССР” і “мова асноўнага насельніцтва БССР – беларусаў” [3, т. 2, с. 224, 260]. Гэта тлумачыцца не толькі тым, што аўтар артыкулаў быў пераважна той самы, але і агульнапрынятым, стандартызаваным шаблонам, асабліва ў СССР, калі цензура пільна сачыла за разнастайнымі інавацыйнымі высновамі, нават дробязнымі варыянтнымі выказваннямі неўстаноўленага характару. З’яўленне Рэспублікі Беларусь як суверэннай дзяржавы дазволіла выпусціць у свет некалькі энцыклапедыі і энцыклапедыч-

ных даведнікаў, прысвечаных менавіта беларусам, іх мове, дзяржаўнасці і знакамітым асобам нахштальт Францыска Скарыны, Янкі Купалы, Максіма Багдановіча і інш. Аднак само паняцце беларусаў як беларускай народнасці і нацыі не расшыфравана падрабязна, а таксама няма адназначнага адказу на пытанне, адкуль узяўся беларускі народ з яго спецыфічнай мовай.

У беларускамоўных энцыклапедыях тэрміны “Беларусь” і “Белая Русь” тлумачацца па-рознаму. Напрыклад, у “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі” чытаем: “Беларусь, этнічная тэрыторыя беларусаў, скарачана назва дзяржавы Рэспубліка Беларусь” [16, т. 1, с. 481] і “Белая Русь, назва зямель Паўночна-Усходняй Русі ў XII – XV стст. і ўсходняй часткі Беларусі з XVI ст. Паходжанне тэрміна канчаткова не высветлена” [16, т. 1, с. 492]. У БелСЭ [3, т. 2, с. 274] была зроблена спроба больш дэталёва растлумачыць тэрмін “Белая Русь”.

Знакаміты беларускі філолаг Адам Мальдзіс дадаў яшчэ адну гіпотэзу, што нібыта тэрмін “Белая Русь” паходзіць з тэрміна-словазлучэння “Белакаменная Русь” ці “Русь Белакаменная”... Думаецца, што апошняя версія больш праўдападобная, бо тэрмін узнік на рэлігійнай глебе, ды і ўсе праваслаўныя храмы пасля прыняцця хрысціянства ў 988 г. сапраўды былі белага колеру.

Развіццё славянскай гісторыі і геаграфіі, лексікалогіі і лексікаграфіі, этнаграфіі і культуралогіі дае магчымасць супаставіць розныя найменні як усіх славян, так і ўсходніх. Напрыклад, *русы і русічы* (Максім Гарэцкі любіў выкарыстоўваць словазлучэнне *белыя русічы*), *русінны і прусакі, масквіцны і ліцвіны, славены і балты, яцвягі і ляхі, паляне і драўляне, дрыгавічы і радзімічы, беларусцы і крывічы, севяране і крывічане, дулебы і венет(д)ы, бужане і мяняне, вяцічы і палачане, пінчукі і валыняне, беларусы і шмат*

іншых [гл.: 2; 4; 16 і інш.]. Сама па сабе напрошваецца кампазіта *балтарусы*. Згадаем і назвы *белка*, *бель*, *белька*, якія мовазнаўца Іван Яшкін растлумачыў так: 1) нягразкае балота; 2) балота, дзе пераважна расце бярэзнік; 3) балотная сенажаць сярод лесу ці невялікае балота; 4) забалочанае, нізкае месца [18, с. 22 – 23]. Ды і само слова *балота* ў “Этымалагічным слоўніку беларускай мовы” [18, т. 1, с. 297] параўноўваецца з літоўскім *báltas* ‘белы’, якое ўзыходзіць да праславянскага *bolto* [9, с. 144 – 150]. “Кароткі тапанімічны слоўнік Беларусі” (1971) В. Жучкевіча пацвярджае нашу думку, дадаючы да яе і шматлікія балтыйскія, карэла-фінскія і іншыя назвы паўночных народаў СССР.

Ян Чачот і Вацлаў Ластоўскі лічылі мову крывічоў асобнай славяна-крывіцкай мовай. Так, В. Ластоўскі склаў і выпусціў у свет “Падручны расійска-крывіцкі (беларускі) слоўнік” (Коўна, 1924), у прадмове да якога заявіў: “Мы Крывічы, а не Русь Літоўская, Варажская ці Маскоўская, Белая ці Чорная; мы асобны славянскі народ, не правінцыянальная чысь адмена. Мы Крывічы, славянскае асобнае племя, са сваёй асобнай мовай, гісторыяй, народным характарам, звычаямі і абычаямі; племя, якое тысячу з лішнім лет засяляе сваю крывічанскую зямлю” [6, с. XI].

У прадмове да “Сялянскіх песень з-над Нёмана і Дзвіны”, выдадзеных у 1846 г., Я. Чачот адзначаў: “Крывіцкі дыялект – прамежкавы паміж польскім, рускім і ўкраінскім. Украінскі, ці палянскі, па пабудове сваёй і даўжыні галосных больш падобны да польскага, крывіцкі – да рускага; але калі ўкраінец кажа *будэ*, рускі – *будет*, то крывічанін скажа *будзе*, куды падобней да польскага *będzie*” [13, с. 179]. Далей ён падаў асноўныя асаблівасці гаворкі крывічоў, нават праіўшы, якая павінна быць граматыка і арфаграфія пісьмовага варыянта “крывіцкага дыялекту” [13, с. 178 – 187].

Можна лічыць прыведзеныя гіпотэзы своеасаблівай фантазіяй даследчыкаў (пісьменнікаў), але лінгвістычныя асаблівасці гэтых фактаў паказваюць бяспрэчную арыгінальнасць аднаго з асноўных плямён беларускага народа. У 1991 г. доктар тэхнічных навук, прафесар Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя М. В. Ламаносава Я. Шыраеў пры ініцыятыўным удзеле Маскоўскага таварыства беларускай культуры імя Францыска Скарыны выдаў кнігу “Беларусь. Русь Белая, Русь Чорная і Літва ў картаж”. Апублікаваныя карты наглядна паказваюць, што першым дзяржаўным утварэннем сярод усходнеславянскіх плямён было Полацкае княства, якое ўзнікла ў канцы першага тысячагоддзя нашай эры, г. зн. да ўтварэння Кіеўскай Русі. Таксама канстатуецца, што “Полацкае княства захоўва-

ла незалежнасць на працягу многіх стагоддзяў і нават тады, калі непрацяглы час уваходзіла ў склад Кіеўскай Русі, а таксама ў склад Вялікага Княства Літоўскага. Гэта знайшло адлюстраванне не толькі ў летапісах, але і ў многіх старадаўніх картаж” [15, с. 5]. Аналагічную кнігу выдалі ў 1993 г. у рэспубліканскім выдавецтве “Беларусь” Я. Казлоў і А. Цітоў з прадмовай А. Трусава. Кніга названа “Беларусь на сямі рубяжах”, што абазначае ўмоўны падзел усіх беларускіх межаў на сем частак, самая старажытная з якіх “Пскоўская мяжа, што склалася паміж Полацкай дзяржавай і Пскоўскай зямлёй у XII ст.” [10, с. 3]. Прадмова заканчваецца наступнымі радкамі: “На падставе шматлікіх гістарычных фактаў, падмацаваных спасылкамі на канкрэтныя архіўныя дакументы, чытач упершыню за апошнія стагоддзі атрымае аб’ектыўную інфармацыю аб зменах палітычных межаў Беларусі на працягу яе многавекавай гісторыі” [10, с. 4].

Аўтары “Беларуска-ўкраінскага слоўніка” больш цесна звязалі гісторыю з сучаснасцю, у выніку чаго атрымалася больш поўная паводле зместу інфармацыя: “Беларуская мова такая ж даўняя, як і ўсе іншыя славянскія мовы. Фарміравалася яна пасля распаду праславянскай этнамоўнай супольнасці, пачынаючы з VII – VIII ст. н. э., на аснове племянных дыялектаў дрыгавічоў, крывічоў і часткова радзімічаў пад значным уплывам балцкага субстрату. На працягу многіх стагоддзяў беларуская мова развівалася і абагачалася як у народна-гутарковай, так і ў пісьмова-літаратурнай формах. Беларускі фальклор лічыцца адным з найбагацейшых сярод фальклорных здабыткаў славянскіх народаў. Сучасная беларуская літаратурная мова мае дасканалую граматычную будову, разнастайную палітру стыляў і багаты слоўнікавы састаў. Яна не ўступае найбольш развітым мовам свету і здольна поўнаасцю абслугоўваць усе сферы грамадска-палітычнага жыцця, навукі, тэхнікі, літаратуры, мастацтва і ўсёй культуры беларускай нацыі” [7, с. 12]. Параўнаем прыведзенае з матэрыяламі “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі” [16, т. 1, с. 464] і ўбачым, што адзначаны працэс пачынаўся з V ст. н. э.

Зразумела, што змест паняцця “беларуская мова” будзе розным, калі падыходзіць да яго з гістарычнага пункту погляду. Так, калі гаварыць пра старажытную беларускую мову XIV – XVII стст., то гэта ўжо дзяржаўная мова з яе дыялектнай і літаратурнай разнавіднасцямі. Увогуле ж беларуская мова XIII – XVII стст. была асноўным сродкам абмену думкамі паміж усімі народамі Вялікага Княства Літоўскага ў вусным і пісьмовым выглядзе. Паступова дыферэнцаваліся і формы выражэння, і формы зместу.

Дыялектычнае адзіства прывяло да выраўноўвання маўлення і мыслення, да ўзбагачэння аднаго адным. Дзякуючы гэтаму светаадчуванне і светаадлюстраванне асобнага індывіда ўзбагацілася і напоўнілася тым, што адбілася ў грамадскай свядомасці, звязалася з дасягненнямі грамадска-вытворчай і навукова-пазнавальнай дзейнасці, практыкай усяго беларускага шматнацыянальнага насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага. Сёння беларуская мова як знакавая сістэма (“сістэма сістэм”) дзякуючы ўсім і ўсялякім спосабам выражэння і мыслення не толькі служыць для камунікацыі (моўных зносін), але і выконвае іншыя функцыі: пазнавальную, эмацыйную, металінгвістычную і г. д.

Здольнасць мовы беларускага народа як называць асобныя прадметы, з’явы, паняцці (аб’ектыўнай і суб’ектыўнай) рэчаіснасці, так і інфармаваць пра іх, апісваць свет, сусвет, паводзіны людзей, асобных індывідаў паказвае на аналітызм мовы, на разнастайнасць выказванняў і тэкстаў (як індывідуальных, так і калектыўных). Наша мова – найлепшы захавальнік матэрыяльнай і духоўнай культуры (і народнасці, і нацыі).

Старажытныя пісьмовыя тэксты зафіксавалі гісторыю беларускага народа і яго мовы, яго здабыткі ва ўсім культурным жыцці. Асабліва адзначанае мае дачыненне да твораў мастацкай літаратуры і публіцыстыкі, бо ў іх яскрава відаць станаўленне і развіццё беларускай літаратурнай мовы, яе сродкаў і стыляў у адносінах не толькі да тэрытарыяльных і сацыяльных дыялектаў, але і да літаратурных моў іншых народаў, найперш суседніх. Роля Ф. Скарыны і С. Буднага, С. Полацкага і М. Сарбеўскага, В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча, М. Багдановіча і А. Пашкевіч (Цёткі), Я. Купалы і Я. Коласа ў тэкстаўтварэнні мае вялікае як нацыянальнае, так і сусветнае, інтэрнацыянальнае значэнне.

У сучасным мовазнаўстве асобную праблему складае вызначэнне месца беларускай літаратурнай мовы сярод літаратурных моў іншых народаў, у першую чаргу суседніх – рускага, украінскага, польскага, літоўскага і інш. Узнікненне кнігадрукавання ва ўсходніх славян на старабеларускай мове, яе ўзаемадзеянне з тагачаснай царкоўнаславянскай (стараславянскай) і чэшскай як мовай Бібліі, на якую абапіраўся Ф. Скарына пры падрыхтоўцы тэксту сваёй “Бібліі”, нарадзіла спрэчкі ў навукоўцаў. Так міжвольна ўзніклі дзве тэндэнцыі: 1) лічыць беларускую мову дыялектам польскай мовы і 2) пастаянна даказваць, што беларуская мова – гаворка (наречіе) рускай мовы. Пазней, ідучы за Т. Лер-Сплавінскім і М. Трубяцкім, нават самыя перадавыя славянскія лінгвісты пачалі прызнаваць

развіццё славянскіх моў, у тым ліку і беларускай, якое паводле пераемнасці залежыць або ад стараславянскай (царкоўнаславянскай), або ад польска-чэшскай (чэшска-польскай) традыцыі [12, с. 84 – 85].

Стваральнік навучальнага курса “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы” Л. Шакун адзначыў: “Сучасная беларуская літаратурная мова – адна з форм існавання нацыянальнай культуры беларускага народа, сродак зносін беларускага народа ў розных сферах яго жыццядзейнасці. Створаная намаганнямі ўсяго грамадства на аснове моватворчасці народа, сучасная беларуская літаратурная мова, выкарыстоўваючыся ў важнейшых сферах грамадскага жыцця, паступова, але няўхільна, з пакалення ў пакаленне апрацоўвалася, шліфавалася і творча ўзбагачалася майстрамі слова – пісьменнікамі, публіцыстамі, вучонымі, дзеячамі культуры і асветы” [14, с. 3 – 4].

Акадэмічная двухтомная “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы” А. Жураўскага, І. Крамко, А. Юрэвіч, А. Яновіч, а таксама энцыклапедыя “Беларуская мова” пад рэдакцыяй А. Міхневіча ў значнай ступені павялічылі і дапоўнілі высновы Л. Шакуна. Грунтоўна паказалі спецыфіку сучаснай беларускай мовы ў параўнанні з іншымі славянскімі мовамі, у першую чаргу з польскай і расійскай (рускай) і замежыя даследчыкі. Аўтары манаграфічна-хрэстаматыйнага апісання дзейнасці найбольш адметных замежных лінгвістаў ХХ – пачатку ХХІ ст. М. і А. Прыгодзічы ў працы “Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў” адзначаюць: “Уявіць сённяшняе беларускае мовазнаўства без прац А. А. Абрэмскай-Яблонскай, Я. Э. Смукіной, Г. Бідэра, М. Кандрацюка, А. Макміліна, П. Мэё, Л. Пісарэка і іншых проста немагчыма” [8, с. 4]. Правядзенне ў 2013 г. чарговага XV Міжнароднага з’езда славістаў у Мінску значна актывізавала не толькі названых, але і больш маладых даследчыкаў у вывучэнні спецыфікі беларусаў і іх мовы.

Спіс літаратуры

1. Багдановіч, М. Шыпшына / М. Багдановіч. – Мінск: Юнацтва, 1991. – С. 221 – 222.
2. Беларуская мова: энцыклапедыя. – Мінск: БелЭн, 1994. – 655 с.
3. Беларуская Савецкая Энцыклапедыя: у 12 т. – Мінск: БелСЭ, 1969 – 1975.
4. Ермаловіч, М. Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды / М. Ермаловіч. – Мінск: Маст. літ., 1990. – 366 с.; яго ж. Старажытная Беларусь: Віленскі перыяд. – Мінск: Выд. цэнтр “Бацькаўшчына”, МП “Бесядзь”. – 1994. – 91 с.
5. Карский, Е. Ф. Белорусы / Е. Ф. Карский. – Вильна: Изд. Виленского генерал-губернаторского управления, 1904. – 406 с.; Карскі, Я. Беларусы / Я. Карскі. – Мінск:

Беларус. кнігазбор, 2001. – 640 с.

6. **Ластоўскі, В.** Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік / В. Ластоўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991 (факсім. выд.). – 832 с.

7. **Піўтарак, Р. П.** Беларуская-ўкраінскі слоўнік / Р. П. Піўтарак, А. І. Скапненка; пад рэд. Р. П. Піўтарака. – Кіеў : Довіра, 2006. – 723 с.

8. **Прыгодзіч, М. Р.** Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. – Мінск : БДУ, 2010. – 184 с.

9. **Толстой, Н. И.** Славянская географическая терминология / Н. И. Толстой. – М. : Наука, 1969. – 256 с.

10. **Трусаў, А.** Прадмова / А. Трусаў // Беларусь на сямі рубяжах / Л. Казлоў, А. Цітоў. – Мінск : Беларусь, 1993. – 71 с.

11. **Филин, Ф. П.** Происхождение русского, украинского и белорусского языков : историко-диалектологический очерк / Ф. П. Филин. – Ленинград : Наука, 1972. – 655 с.

12. **Цыхун, Г. А.** Беларуская мова сярод іншых славянскіх моў / Г. А. Цыхун // Беларуская мова : энцыкл. – Мінск : БелЭн, 1994. – 655 с.

13. **Чачот, Я.** Наваградскі замак : творы / Я. Чачот; уклад., пер., прадм. і камент. К. Цвіркі. – Мінск : Маст.

літ., 1989. – 327 с.

14. **Шакун, Л. М.** Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л. М. Шакун. – 2-е выд., перапрац. – Мінск : Універсітэцкае, 1984. – 319 с.

15. **Ширяев, Е. Е.** Беларусь : Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах / Е. Е. Ширяев. – Минск : Наука і тэхніка, 1991. – 119 с.

16. **Энцыклапедыя гісторыі Беларусі** : у 6 т. – Мінск : БелЭн, 1993. – Т. 1. – 494 с.

17. **Этнаграфія Беларусі** : энцыклапедыя. – Мінск : БелЭн, 1989. – 575 с.

18. **Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.** – Мінск : Навука і тэхніка, 1978. – Т. 1. – 440 с.

19. **Яшкін, І. Я.** Беларускія геаграфічныя назвы : Тапаграфія. Гідралогія / І. Я. Яшкін. – Мінск : Навука і тэхніка, 1971. – 256 с.

Мікалай АБАБУРКА,

доктар філалагічных навук,

Ірына ЯЧМЯНЁВА,

кандыдат філалагічных навук.

Аўтары ахвяруюць ганарар на развіццё часопіса.